

עורכים: ד"ר הראל חורב, ד"ר מירה צורף כרך 3, גיליון מס' 5, 8 במאי 2013

עליית "הגל הירוק": התעצמות האסלאם הפוליטי במזרח התיכון וההשלכות על ישראל

מיכאל מילשטיין

במלאת שנתיים וחצי לפרוץ מהפכות "האביב הערבי" במזרח התיכון ניתן לקבוע בוודאות כי הן ניצבות בסימן הישגיהם של הגורמים האסלאמיים, ובמיוחד אלה המזוהים עם תנועת האחים המוסלמים. במוקד התהליך המהפכני ניצבות מערכות הבחירות במצרים, בתוניסיה ובמרוקו שנערכו מאז סוף 2011, בהן השיגו הגורמים הללו ניצחונות בולטים. "הגל הירוק" הזה הופיע על רקע קריסתו של הסדר האוטוקרטי הישן, במדינות בהן החברה האזרחית חלשה עדיין והאגפים החילוניים והליברליים אינם יציבים די הצורך. במציאות שכזו יכלו הגורמים האסלאמיסטיים לנצל את תהליכי השינוי המהירים בעיקר בשל כישוריהם הארגוניים המוכחים, הפופולאריות הציבורית שלהם והאידיאולוגיה שהם מייצגים; מרכיבים שטופחו במשך עשרות שנות פעילות בתנאי מחתרת של אופוזיציה נרדפת. ועם זאת, הישגיהם אינם בגדר הפתעה עבור העוקבים אחר התהליכים המתרחשים באזור. שכן, מאז שנות ה-80 מרבית התנסויותיהם בבחירות – באלג'יריה, במצרים, בירדן, בטורקיה, ברשות הפלסטינית, בלבנון, במדינות המפרץ (במיוחד כוויית) ובעיראק – הסתיימו בהישגים מרשימים למדי. ההישגים הללו היוו בבואה לתהליכי עומק אזוריים, ובראשם התחזקות היסוד הדתי בכל מישורי החיים, ומנגד, היחלשות הזרמים הלאומיים וזרמי השמאל, שהיו דומיננטיים מאז תום מלחמת העולם הראשונה.

ניתוח התמורות שחוות האזור היה רווי בתחילתו בהתמקדות ברוח החדשה ופחות בגורמים הישנים. עם זאת, דומה שגם כיום ניתן למצוא בקרב חוגים רבים נטייה אופטימיסטית לתאר מזרח תיכון חדש המונהג ומעוצב על ידי צעירים הכמהים אחר תרבות המערב, מונעים מכוח רעיונות ליברליים ודמוקרטיים, ופועלים באמצעים מודרניים כרשתות חברתיות. לפי התפיסה הזאת, הכוחות החדשים הללו מצליחים למגר את כוחות העבר של רודני הברזל, מפלגות השלטון המסואבות והצבאות רבי העוצמה. אלא שלא פעם נוטה גישה זו להתעלם משחקנים מסורתיים יותר שתורמתם לטלטלה משמעותית לא פחות. בין אלה ניתן למצוא את המתחים הדתיים, העדתיים והאתניים שפרצו במלוא עוזם בעקבות הזעזוע שחוו מדינות הלאום הערביות. הגורמים האסלאמיים הינם אחד מאותם שחקנים רדומים וכנראה גם הבולט שבהם. הדור החדש איננו מורכב אפוא רק מצעירים שוחרי המערב המצדדים בזכויות האדם והאזרח, אלא גם מהמוני

צעירים עטורי זקנים הכמהים לחזון מסוג שונה לגמרי, וגם הם מייצגים באופן אותנטי את הטלטלה ומשקפים כאמור תהליכי עומק ממושכים.

בין שתי הקבוצות, הצעירים הליברלים והאסלאמיסטיים, קיים מתח בסיסי. הן תופסות באופן קוטבי את מהות השינוי שהתהווה בצילה של הטלטלה ואת האופן שבו יש לעצב את דיוקן של המדינות באזור. העימות העז ביותר בין שתי הקבוצות ניכר במצרים תחת משטר 'האחים'. הצעירים הליברליים מסתמנים כמיעוט, אולם נראה כי הם מסרבים לקבל את השינוי שהתחולל בעקבות הבחירות וממשיכים במאבק על דמותה של מצרים העתידית. ניתן במידה רבה להגדיר את התהליך המתואר לעיל כשלב השני של הטלטלה, שמוקדו בעיצוב הזירות הפוליטיות החדשות שנוצרו בעקבות הבחירות. עם זאת, אין להתעלם מכך שחלק לא מבוטל מן הצעירים הליברלים הללו בחר מרצונו החופשי ב'אחים' וביכר את מועמדיהם לנשיאות על פני אלה מקרב הזרמים הליברליים בשל העובדה שהם יצגו חלופה אותנטית למשטרים האוטוקרטיים הדכאניים.

במוקד הזרמים האסלאמיים בעולם הערבי ניצבת תנועת האחים המוסלמים הנהנית מוותק של למעלה מ-80 שנה ומציעה אלטרנטיבה לסדר הקיים ובעיקר להוויה החברתית והתרבותית, שהתגבשה במרחב מאז תום מלחמת העולם הראשונה. התנועה רואה בחזרה אל הדת מזור לבעיות מרכזיות בתחומי החברה, הכלכלה והפוליטיקה. אלא שלמרות עקרונותיה הנחרצים, הרי שעוצמתה טמונה דווקא בפרגמטיות שמאפיינת אותה מאז ייסודה. היא כמהה לכוון משטר דתי יותר, אך לא תיאוקרטיה דוגמת איראן; שואפת לתפוס את השלטון, אך לא לבטל את מדינות הלאום; לכוון חברה דתית יותר, אך לא לאכוף בכוח את קוד ההתנהגות האסלאמי. התנועה מהלכת קסם על בני המרחב זה עשורים רבים, הן בשל זיקתה ההדוקה לקהלים צעירים וחיבורה לעולמם התרבותי, והן בשל הבטחותיה לעתיד טוב יותר. כינונו של סדר פוליטי בראשות האחים המוסלמים איננו אפוא בגדר "תקלה" היסטורית, אלא תוצר של תהליכי עומק ממושכים.

ואולם, הטלטלה שפקדה את האזור בשנתיים וחצי האחרונות שיקפה לא רק את עליית האחים המוסלמים אלא גם את צמיחתן והתעצמותן של קבוצות נוספות הנמנות על הזרמים האסלאמיים. הבחירות, ובמיוחד אלו שנערכו במצרים, הולידו מעבר להישגים של 'האחים' גם הישגים מרשימים של הזרם הסלפי. לאחר שנים רבות בהן התמקדו משקיפים חיצוניים ופנימיים כאחד ב'אחים', תוך דיון בשאלה אם קיים "אסלאם" אחר, רך ומתון יותר, שקפו תוצאות הבחירות במצרים מציאות מפתיעה למדי וחשפו את הימצאותם של זרמים נוספים, אלא שאלה התגלו כרחוקים מהגרסה המרוככת לה קיוו רבים, במיוחד מקרב המשקיפים המערביים. הדגם שמציג הזרם הסלפי מחמיר במיוחד במישורים החברתי והתרבותי ומתאפיין בחתירה לגיבוש חברת הלכה דתית יותר מהדגם שאותו מנסים 'האחים' לכוון. התחזקות הזרם הסלפי, המסתמנת במוקדים נוספים מלבד מצרים, מאתגרת אפוא את 'האחים' מימין. הגם שלא מדובר בזרם מונוליטי, החלו המפלגות הסלפיות לנגח את השלטונות בראשות 'האחים' על היעדר אכיפה מספקת של חוקי ההלכה במרחבים החברתי והפוליטי. כך במצרים וכך גם בתוניסיה.

כניסת הסלפים למרחב הפוליטי פותחת פתח לכינון זירה בה שולטים כמה זרמים אסלאמיים שמעולם לא מצאו עצמם יחד במסגרת פוליטית, ושותפות זו עשויה להתפתח למאבקים פנימיים סביב שאלת אופן מימושו של "החזון האסלאמי". ואולם, יש זרם נוסף המצוי אף מימין לזרם הסלפי. זהו הזרם המכונה לעתים ה'ג'יהאד העולמי': קבוצה לא אחידה של ארגונים המזדהים עם ארגון אל-קאעדה ומשנתו, אף שאינם מהווים בהכרח חלק אורגני ממנו. קבוצות אלה מהוות כיום אתגר מרכזי מבחינת משטרי 'האחים', כפי שארע במצרים וברצועת עזה. קבוצות אלה גאות באי-השתייכותן למסגרות הפוליטיות הרשמיות, דוגלות ברובן בג'יהאד מיליטנטי ונחוש נגד

אויבים מבית ומחוץ, ותוקפות את משטרי 'האחים' על הסטייה וההסתאבות, לכאורה, שחלה בדרכם על רקע ההתמסדות השלטונית. המתרחשות הגואה בין זרמי הג'יהאד העולמי ו'האחים' הגיעה בשנים האחרונות בנסיבות מסוימות אף לעימותים אלימים.

עיצובו של המרחב הפוליטי האסלאמי מצוי בשלבים ראשוניים. בצל ההתנסות הראשונית של תנועות 'האחים' בניהול שלטון מתחדדת שאלת יחסן, במעמדן הנוכחי, לשאר הגורמים האסלאמיים. זהו מצב מוזר עבור מי שבעבר הלא רחוק נרדפו על ידי השלטונות ונמצאו באותו צד של המתרס, וכעת מוצאים עצמם משני עבריו כשהם חלוקים זה על זה באופן ניכר. מצב זה מייצר כבר היום מתחים רבים ונראה שהם צפויים להתעצם ככל שתעמיק ההתמסדות של 'האחים' במדינות השונות. ההישגים הנוכחיים של הגורמים האסלאמיים עשויים להשפיע באופן דרמטי על המערכת האזורית בכללותה. אפשר שאת החלוקה שהתקיימה עד לא מכבר בין מחנה 'ההתנגדות' (איראן, סוריה, חזבאללה, חמאס וארגונים נוספים) לבין מחנה ההסדרים הפרו-מערבי (ערב הסעודית, ירדן, מצרים ותוניסיה) יחליפו קווי תיחום חדשים. בולטת במיוחד האפשרות להיווצרותו של מחנה המורכב ממדינות המונהגות על ידי 'האחים'. אלה לא תפנינה בהכרח למימוש החזון הפאן-אסלאמי ארוך הטווח של התנועה, אך עשויות בהחלט לפעול בתיאום בנושאי חוץ ופנים ואף לסייע זו לזו נוכח אתגרים משותפים. מחנה כזה עשוי לכלול כבר בטווח הנראה לעין את מצרים, טורקיה, רצועת עזה שבשלטון חמאס ואף את קטר (גורם חריג שאינו נשלט על-ידי 'האחים' כיתר הישיות, אך מזדהה באופן בסיסי עם הרעיון שמייצגת התנועה). זהו מחנה שמזוהה אפוא באופן מובהק עם העולם הסוני.

למרות הקרבה, לכאורה, לכמה מעקרונות משנתו של המשטר האיראני ובראש ובראשונה השאיפה לכינונו של סדר פוליטי אסלאמי, עשוי מחנה המדינות הנשלטות בידי 'האחים' להפוך ליריבה של איראן ואכן ניתן למצוא לכך סימנים כבר כעת בעצם היריבות המרה בין מחנה 'האחים' לבין מחנה 'ההתנגדות' במאבק המתחולל בסוריה (חמאס היא דוגמה חריגה לתנועה המשתייכת בה בעת לשני המחנות גם יחד). גם כך מחדדת עליית 'האחים' מבחינתה של טהראן את המתח הגואה מזה למעלה מעשור בין פרסים לבין ערבים, ובין סונים לבין שיעים; התפתחות העשויה לצמצם עוד יותר את מרחבי השפעתה בעולם הערבי. מכל מקום, בשלב הנוכחי לא ניתן עדיין לזהות "מחנה ירוק" מגובש, אלא לכל היותר ניצני מהלכים לגיבוש. ביטוי לכך ניתן למצוא בכינוס מפלגת השלטון האסלאמית בטורקיה (AKP) בספטמבר 2012, בו השתתפו לצד ראש ממשלת טורקיה, ארדואן, גם נשיא מצרים, מוחמד מורסי, וראש הלשכה המדינית של חמאס, ח'אלד משעל. שלושת האישים העלו בנאומיהם על נס את עליית הכוח האסלאמי במרחב, לרוב תוך מתקפה על פעולות אסד בסוריה ושיגור עקיצות לעבר איראן.

מבצע "עמוד ענן" היה מבחינות רבות אירוע מעצב ומגבש עבור השחקניות האזוריות המזוהות עם 'האחים'. בצל המערכה הצבאית הפגינו מצרים, טורקיה וקטר תמיכה מדינית והצהרתית נרחבת בחמאס, ששיאה היה במשלחות הבכירים שהגיעו לרצועת עזה במהלך המבצע ולאחריו. יחד עם זאת, הפגנת הסולידאריות המצרית והמחווה ההומניטריות שביצע מורסי היו בסופו של דבר גם תחומות בקווים אדומים חדים וברורים שתכליתם הייתה למנוע את זליגת הסכסוך לתוך מצרים. אחד הביטויים הבולטים לכך הייתה המחווה המצרית שאפשרה אשפוז פצועים פלסטינים בבית החולים הפריפריאלי באל-עריש, אך לא במרכזים העירוניים של מצרים.

הטלטלה האזורית ועליית כוחם של הגורמים האסלאמיים טומנת בחובה, כך מתחוויר, יותר אתגרים מאשר הזדמנויות מבחינתה של ישראל. התנועות האסלאמיות, ובעיקר אלה מבית היוצר של 'האחים', אינן יכולות או שאינן מעוניינות בשלב הזה להתנתק מהמסד האידיאולוגי ומהאתוסים שלהן הכוללים, בין היתר, גישה ביקורתית כלפי המערב ועוינות עזה כלפי ישראל.

אל-רסאלה, 4 בדצמבר 2011 (יומון עזתי המזוהה עם חמאס): "זרוע האסלאם" הזוכה לתנופה ממצרים, מרוקו ותוניסיה מכה בישראל

התחזקותן תלויה ככל הנראה בצמצום משמעותי של ביטויי הנורמליזציה כלפי ישראל, שתבטא בעיקר במישור הדיפלומטי, בשיתוף הפעולה הכלכלי והתרבותי, וכמובן ביחסו הכללי של הרחוב שמשקלו גבר מאוד בעקבות האביב הערבי. מגמה זו צפויה להחריף בעיקר בעתות של משברים פנימיים או של מערכות צבאיות שבהן ישראל תהיה מעורבת. עם זאת, המצב החדש אינו מבשר בהכרח על גלישה מהירה ודטרמיניסטית לעימותים חזיתיים

בין ישראל לבין המרחב האסלאמי החדש. ואף אין לשלול אפשרות לדו-קיום ממושך, גם אם שברירי. ראייה לכך ניתן למצוא בראיון שהעניק לאחרונה מורסי לרשת אל-ג'זירה בו אישר את שיתוף הפעולה הביטחוני המתקיים בין מצרים לישראל, כשהוא טורח להדגיש כי האילוצים הכבדים עימם מתמודדים הגורמים האסלאמיים מחייבים אותם לרכז את מדיניותם, לרבות כלפי ישראל, וכי שיתופי פעולה מתקיימים לעיתים גם בין אויבים כשהאינטרסים הלאומיים מחייבים זאת. ואומנם המפלגות האסלאמיות יאלצו, ככל הנראה, לאתר מרחב פשרה בין החזון לבין המציאות והדבר עשוי להתבטא בסופו של דבר בשימור סטטוס-קוו בסיסי וקר מול ישראל, ללא הכרה רשמית בה. כך או אחרת, על ישראל להכיר בכך שסביבתה הגאופוליטית משתנה באופן דרמטי. היא עוטה דיוקן אחר מזה שהתקיים באזור במשך עשרות שנים, וזאת לנוכח הדומיננטיות של הזרמים האסלאמיים שהינה מציאות בת-קיימא ולא תופעה חולפת.